

## Wonen aan de zelfkant van Haarlem: bouw en opbouw van de Harmenjanswijk

Met de sloop van de Harmenjanswijk kwam er een definitief eind aan de Haarlemse woonscholen. Het buurtje was sinds zijn ontstaan de opvangplaats van bewoners die vanwege hun gedrag of vanwege hun inkomen door woningbouwverenigingen of andere verhuurders werden geweerd. Vanaf begin jaren vijftig probeerde de overheid deze bewoners op te voeden tot nette burgers. Het werd een nationaal en internationaal voorbeeldproject, een grootschalig sociaal laboratorium en sanatorium. Buitenlandse wetenschappers kwamen er poolshoogte nemen, terwijl angstvallig werd geprobeerd het buurtje en het er uitgevoerde maatschappelijk werk uit de publiciteit te houden. Uiteindelijk luidde het wijkje, samen met een later gebouwd maar al in de jaren tachtig gesloopt satellietbuurtje in Parkwijk, het einde van de nationale onmaatschappelijkheidsbestrijding in.

### Woningnood en noodwoningen.

De Harmenjanswijk, ook bekend onder de namen Thorbeckekwartier, de Driehoek en de Beits, werd tussen 1930 en 1947 gebouwd, nog niet als woonschool, maar wel bedoeld voor bewoners die als problematische huurders werden gezien. Het was een laat gevolg van volkshuisvestingsproblemen die hun oorsprong vonden gedurende de Eerste Wereldoorlog. De geschiedenis van het wijkje moet daarom terug gaan naar die periode, ruim voor de bouw ervan. De Woningwet, die in 1901 in werking trad, maakte het gemeenten mogelijk om te bouwen voor arme bewoners. Veel gemeenten, waaronder Haarlem, vonden echter, dat het particulier initiatief voor huisvesting moest zorgen, en deden op dit punt niets. Voor 'nette arbeiders' werd, ook al voor de Woningwet, gebouwd door bouwmaatschappijen en woningbouwverenigingen. Wie niet in hun complexen konden worden toegelaten (voor hen werd de term 'ontoelaatbaren' bedacht), vonden tot de Eerste Wereldoorlog woonruimte in de oude binnenstad, waar heel wat krotten stonden.

Die woningmarkt kwam vanaf 1914 onder druk te staan, nog niet door sanering van de binnenstad, want ook op dit punt liep Haarlem niet voorop, maar door de toestroom van vele nieuwe bewoners. Nederlanders die terugkeerden uit de oorlogsgebieden, maar vooral Belgische vluchtelingen zorgden voor stijging van de vraag naar woonruimte en dus van de huurprijzen (in 1917 pas trad een wet in werking die de huurprijzen reguleerde). Tegelijkertijd werd er nauwelijks gebouwd vanwege gebrek aan grondstoffen.

Veel bewoners konden de huur niet meer betalen, en werden, in ruil voor meer gewenste huurders, op straat gegooid. De druk op gemeenten om wat te gaan doen, nam toe. Al in 1914 waren in Groningen noodwoningen gebouwd. Ook elders werd voor deze oplossing gekozen. Zo werd in Amsterdam-Noord eind 1917 een compleet dorp neergezet, Obelt, waar zo'n 1625 mensen kwamen te wonen.

### De school aan de Gedempte Voldersgracht.

Op 22 augustus 1917 pleitte de SDAP-fractie in de Haarlemse gemeenteraad voor de bouw van houten noodwoningen. Het College van B&W wees dit af: houten noodwoningen waren brandgevaarlijk, onhygiënisch en duur. In plaats daarvan stelde het College voor een snel leeg te komen school aan de Gedempte Voldersgracht - er waren op dat moment militairen in gelegerd - te verbouwen tot wooneenheden voor gezinnen die om andere redenen dan huurschuld op straat waren beland. Het plan lokte meteen protesten van omwonenden, merendeels middenstanders, uit. Ze vreesden verlies van vrijheid, maar vooral van omzet: de militairen waren koopkrachtiger dan de te verwachten daklozen.

Het protest was tevergeefs. Aan het eind van het jaar konden de eerste woningzoekenden één van de wooneenheden (twee in de leslokalen afgeschotterde vertrekken) betrekken. De verplichte goedkeuring van de Gezondheidscommissie was verkregen, maar niet zonder commentaar: de openbare gezondheid was niet gegarandeerd. Bouw- en Woningtoezicht (BWTZ) zou op de gezinnen in dit soort noodcomplexen toezicht moeten houden, “opdat b.v. niet door één verregaand[...] vervuilde familie, de anderen welke zoo in hunnen nabijheid moeten blijven, besmet worden”.

D.E. Wentink, de inspecteur van het Staatstoezicht op de Volksgezondheid, belast met de uitvoering van de Woningwet, had meer kritiek. Hij vond, als verklaard tegenstander van noodwoningen, dat de school niet verbouwd had mogen worden. Ze maakte op hem “een allerongunstigsten indruk”, wellicht nog geschikt voor onder orde en tucht staande soldaten, “doch daarin te huisvesten gezinnen uit de benedenste lagen der maatschappij met veel kleine kinderen, weinig en gebrekkig huisraad, roept een toestand in het leven die zeer bedenkelijk en beslist af te keuren is”. Orde en reinheid ontbraken er geheel. “Alleen door eene geheele brigade wijkverpleegsters dag en nacht in dienst te stellen zoude men misschien er in kunnen slagen een toestand te verkrijgen welke geen bepaald gevaar voor de volksgezondheid oplevert”. De gemeente had, kortweg, een nieuw sociaal probleem weten te creëren, of op zijn minst aan de oppervlakte gebracht.

Toch waren het niet alleen ‘bewoners die het wonen nog moesten leren’, die huisvesting vonden in de school. Ook geschoolde arbeiders en enkele politieagenten vonden er onderdak. SDAP’er Reinalda verzette zich in de gemeenteraad dan ook tegen de kwalificatie ‘maatschappelijke drenkelingen’.

De school zat al gauw vol. Op 19 maart 1918 werd de laatste eenheid vergeven. Een maand later besloot de gemeente houten barakken neer te zetten op het schoolplein en om een militaire fietsenstalling, gevestigd in een noodschool aan de Papentorenvest, te gaan verbouwen. De barakken kwamen er, het plan met de noodschool ging niet door. Het Rijk stak daar een stokje voor.

Overall in het land zochten gemeenten naar oplossingen voor op straat belande gezinnen. Gemeenten kwamen voor grote lasten. Niet alle plannen konden de goedkeuring van het Rijk wegdragen. De Noodwoningwet van 1918 beoogde een en ander te reguleren. Het Rijk zou 90% van de bouwkosten van lichte, eenvoudige noodwoningen op zich nemen, maar dan moesten het wel eengezinswoningen zijn. Het Haarlemse college stelde vast, dat het moest terugkomen op haar eerdere besluit geen losstaande houten noodwoningen neer te zetten. De eerste vijf noodwoningen kocht de Dienst Openbare Werken voor f. 3000,- per stuk met een plattegrond, die door de hoofdinspecteur van de volksgezondheid was goedgekeurd. De huisjes die de zes jaar daarna gebouwd zouden gaan worden, waren van eigen ontwerp. Het Rijk wilde eengezinswoningen, en die kreeg het. Ze hadden een puntdak met echte dakpannen. De vloeroppervlakte was 42 m<sup>2</sup>. Daarin had men naast de woonkamer drie slaapkamers weten te krijgen: een ouderslaapkamer en twee ruime kinderslaapkamers, waarin twee ledikanten pasten. In het portaalje vond men nog plaats voor een wc, een aanrechtje en een kachel. Paleisjes, werden ze jaren later in de raad nog genoemd, paleisjes vergeleken met de krotten waaruit de bewoners kwamen. Vele tientallen zouden er in Haarlem worden neergezet.

Voor het zover was, nam de woningnood explosief toe. Sommige gezinnen betrokken daarom een woonwagen of -boot, andere trokken in bij familie of bekenden of vonden onderdak in een goedkoop volkslogement. Allerlei daarvoor niet bestemde gebouwen en gebouwtjes werden tot woonruimte omgevormd, of men nam genoegen met de opvang van het Leger des Heils,

bestemd voor zwervers. Toen het plan voor de verbouwing van de school bekend werd, kwam er dan ook een stroom verzoeken om huisvesting op gang.

De gemeente werd daarmee geconfronteerd met een andere taak waarmee ze zich nog nooit had beziggehouden: woonruimteverdeling. Daar was nog geen ambtenaar voor, laat staan een loket. De eerste verzoeken zullen voor een deel mondeling zijn gedaan, waardoor ze nauwelijks sporen in de archieven hebben achtergelaten. Wat later kwam er enige regulering: men diende zich te wenden tot de directeur van BWTZ, schriftelijk, maar in de praktijk kwam van dit laatste niet altijd wat terecht.

Directeur Kruyf ontving tientallen schriftelijke verzoeken, die bewaard zijn gebleven en enig licht verschaffen op de woonomstandigheden van de verzoekers. Voor de periode van begin mei tot 22 juli 1919 telde hij daarnaast 156 mondelinge aanvragen.

### Dakloos.

Al op 10 december 1917 kwam het eerste schriftelijke verzoek om toelating tot de verbouwde school. Het was van de hand van de voorzitter van de Haarlemse padvinders: in het clubgebouw was gezin B. ondergebracht. Dat gezin had weliswaar huurschuld, maar in de krant had niet gestaan, dat dat een beletsel was. Dat was het wel, maar op speciaal verzoek van de burgemeester kreeg gezin B. een noodwoning toegewezen.

Drie weken later arriveerde het tweede verzoek, en vanaf dat moment kwam er een stortvloed op gang, die de komende twee jaar niet zou stoppen. Het ene gezin woonde in bij een bekende, en had maar één kamer. Vrouwen vonden met hun kinderen onderdak bij hun ouders, maar hun mannen moesten op straat blijven. Gezinnen waren beland in een volkslogement, bestemd voor zwervers, en niet geschikt voor kinderen. Soms woonde men in een afbraakpand zonder verwarming of zo lek, dat je er eigenlijk niet kon blijven. Een anonieme ‘philantropie’ richtte zich tot de gemeente om te wijzen op de onhoudbare toestand van een gezin, dat in een paardenstal verbleef. Ambtenaren, overgeplaatst van elders, vroegen om een wooneenheid, zodat ze hun pensionkamertje konden verlaten. Politieagenten, belastingcommiezen, een gevangenebewaarder, die werk hadden gevonden in Haarlem of net waren getrouwd, dienden een verzoek in. Die konden het meestal vergeten, tenzij ze op korte termijn een groot gezin konden garanderen, zoals een ambtenaar jolig bij een verzoek aantekende.

Een enkele aanvrager beduvelde de boel. Zo verzocht ene v.d. H. eind 1919 om een noodwoning. Hij kreeg huisbezoek, en de ambtenaar trof naast de man een zwangere vrouw en een kind aan. Op het eerste gezicht leek men een klein voorkamertje te bewonen. Opvallend was echter, dat er twee ledikanten op elkaar stonden, terwijl de beschotte zolder leeg was. De gemeente besloot tot een verrassingsbezoekje. De twee ledikanten stonden nu op de zolder. Het verzoek werd afgewezen.

Schrijnender waren de lotgevallen van negen gezinnen, zoals die op 17 september 1919 door de communist Peper in de gemeenteraad aan de orde werden gesteld. De gezinnen waren ‘op een kwade dag’ dakloos geworden, omdat ze niet op tijd in beroep waren gegaan bij de Huurcommissie, zoals dat sinds twee jaar mogelijk was. De gemeente bracht ze toen onder in gebouw De Prins aan het Prinsenbolwerk. In een grote ruimte, “lijkend op een autogarage”, waren twee van de gezinnen, één van zeven en één van drie personen, ondergebracht. Ze werden “gescheiden door eenige doeken, zoodat ze elkanders bewegingen en gesprekken onophoudelijk moesten opmerken en hooren”. Er werd geen gas aangelegd: ze werden er toch heel snel uitgezet, had een ambtenaar als reden gegeven. Daarop stuurden de bewoners geschrokken een protestbrief naar de krant, die op 4 september was geplaatst. De redactie merkte erbij op, dat

het vast zo'n vaart niet zou lopen. Maar de volgende dag al werd de bewoners de wacht aangezegd. Ze legden contact met wethouder Slingenberg, en die beloofde een oplossing. Maar waar bestond die oplossing uit? "Huisvesting bij het Leger des Heils en andere onzure gelegenheden, onder andere ook in een barak aan het Papentorenvest", de voormalige hulpschool, waar nu lijdens aan besmettelijke ziektes waren opgenomen. De niet zieke nieuwkomers moesten zich onderwerpen aan het strenge reglement daar. Eén man weigerde het verplichte bad te nemen: "Ik ben wel zonder huis, maar ik heb geen besmettelijke ziekte". Daarop werd hij, aldus Peper, door de politie weggesleurd. Toen kwam de burgemeester, die de daklozen vertelde, dat ze waarschijnlijk snel vervangende woonruimte zouden krijgen. Om dat 'waarschijnlijk' was het punt in de gemeenteraad aan de orde gesteld.

Slingenberg ontkende de gang van zaken niet, maar wees op de pogingen die de gemeente had ondernomen om de gezinnen te helpen, mensen die "niet het minste contact met de gemeente Haarlem hadden, behalve dan, dat zij ingezetenen der gemeente waren". Hij had persoonlijk drie gezinnen bij het logement Volksbelang ondergebracht, twee of drie in ruimten van het levensmiddelenbureau en vier gezinnen ten einde raad bij het Leger des Heils. Dat had soepele toepassing der regels beloofd. Mannen en vrouwen mochten bij elkaar blijven en de nachtleegers zouden zindelijk gemaakt worden. Maar de mensen vonden het Leger beneden hun waardigheid. Daarom bleef er niets over dan de ziekenbarak, waar men zich wel strikt aan de regels diende te houden gezien de aard van de inrichting. De wethouder was echter nog steeds op zoek naar een geschiktere plaats.

#### Niet in staat tot samenwonen.

De bewoners van de school en de noodwoningen werden aanvankelijk gezien als slachtoffers van de slechte woningmarkt. Wanbetalers werden in principe niet toegelaten. Maar al gauw kwamen er signalen, dat hun woongedrag een probleem was.

We zagen al, dat inspecteur Wentink direct na de oplevering van de school zijn bevindingen en angsten had gemeld. Niet veel later moest de gemeente vaststellen, dat veel schoolbewoners de huurpenningen niet betaalden. Dat was het gevolg van ziekte of werkloosheid, constateerde het BWTZ, dat als huisbaas optrad, maar soms ook ging het om onwil. Wat te denken van huurder R., bijvoorbeeld, die wegens wanbetaling van het gas was afgesloten. Hij wist deze ingreep illegaal te omzeilen met een rubberen slang, die hij iedere dag weer aansloot en weghaalde. De hele school had daar last van: bij deze handelingen viel bij iedereen de gasverlichting uit. Omdat hij ook geen huur betaalde, wilde het College hem op straat zetten. De inspecteur van BWTZ had medelijden met het gezin van de man: een ernstig zieke vrouw en zeven kinderen. Hem werd een baantje van een dag per week bij de gemeentereiniging aangeboden ter aflossing van de schulden. Maar de man had zo zijn eisen, tot verbijstering van de inspecteur. Hij wilde minstens f. 3,- per dag verdienen, en gratis werkkleding. Hij werd desondanks niet op straat gezet. Vaker verzocht het BWTZ om clementie bij huurschuld, zoals voor de heer Bl., die geen steun had, en daarom als straatventer een karig loon bijeenschraapte door op pad te gaan met een kistje garen en band.

Twee dames "van licht allooi" maakten het echter te bont. Mej. Ph. was met haar kinderen op straat beland en daarom toegelaten tot de school. Eind januari 1918 zette weduwe A. haar huurster mej. B. uit huis. Ook B. kreeg woonruimte in de school. Weduwe A. vroeg op de dag dat ze haar onderhuurster op straat zette, ook zelf een noodwoning in de school aan. Haar verzoek werd natuurlijk afgewezen, maar enige maanden later bleek ze, met haar kind en haar zus, zonder toestemming ingetrokken te zijn bij eerder genoemde mejuffrouw Ph. Deze laatste weet haar huurschuld aan de inwonende weduwe.

Het gehele gezelschap werd afgesloten van het gas. De weduwe ging daarop klagen bij de burgemeester: zij zat iedere avond zonder licht. Zij paste dan op de kinderen van Ph., die alle avonden aan de zwier was. Niet veel later vertrok Ph. stilletjes, de weduwe met de schulden achterlatend. De weduwe vroeg prompt officieel om de wooneenheid. Ze kon echter niet bewijzen dat zij geen huurschuld had en zat dus illegaal in de school. Maar het bleek niet zo makkelijk haar eruit te zetten. Het College werd uiteindelijk op 13 augustus door de Raad gemachtigd de ontruiming te vorderen. Het was niet meer nodig. Ook de weduwe was stilletjes vertrokken.

Niet alleen de gemeente had met de bewoners van de school te stellen, ook de omwonenden begonnen zich te roeren. Op 28 mei 1919 stuurden de bewoners van de Gedempte Voldersgracht een klaagbrief naar de gemeente. Ze stelden vast, dat er in de school gezinnen woonden, die niet in staat tot samenwonen waren. Ruzies en vechtpartijen waren aan de orde van de dag, “waarbij een taal gebezigd werd, niet geschikt voor de ooren van jonge mensen en vooral niet van kinderen”. Ze vreesden besmet te worden door de vervuilde, onder het ongegierte zittende bewoners. Bovendien gooide de brutale “bandelooze bende” der kinderen stenen naar voorbijgangers. De kosten van ingegooide winkelruiten konden niet worden verhaald “daar van de schoolbewoners niets te halen is”. De schrijvers drongen sterk aan op de verwijdering en afzondering van de ‘verkeerde elementen’, ontsmetting van het gebouw “en beter en voortdurend toezicht op de bewoners ter beteugeling der bandeloosheid”.

Het duurde bijna vier maanden voor de gemeente hier antwoord op had. De omwonenden kregen toen te horen, dat de vervuilde woningen gezuiverd waren, en dat er een politiepostje bij de school gevestigd was. Wellicht werden de twee agenten van politie derde klasse, die een jaar eerder als daklozen de onderwijzerswoning toegewezen hadden gekregen, voor dit doel ingezet. Van verwijdering of afzondering van verkeerde elementen was geen sprake. Maar anderhalf jaar later werd besloten de school in haar geheel te ontruimen en de bewoners te huisvesten in noodwoningen, te bouwen aan de uiterste oostrand van de stad.

#### Woonwagens en woonschepen.

Op 23 december 1922 viel voor het eerst de term “ontoelaatbare gezinnen” in de gemeenteraad van Haarlem. Een raadslid wilde daarvoor speciale gebouwen, maar het College stelde vast dat deze gezinnen prima in de noodwoningen terechtkonden.

Die noodwoningen hadden een belangrijk nadeel. Ze stonden her en der verspreid door de stad tussen de gewone bebouwing: op pleinen, langs het Spaarne, in brede straten. Omwonenden begonnen zich hieraan te ergeren. Voor dit tot actie leidde, was er nog een andere categorie probleemgevallen waaraan de gemeente iets moest doen.

Sommige woningzoekenden hadden inventief hun eigen oplossing gevonden. Al decennia lang werden wagens en schepen voor bewoning geschikt gemaakt. In 1903 had een staatscommissie, die moest adviseren over de bestrijding van bedelarij, landloperij en openbare dronkenschap, gewezen op het ongeregelde karakter van deze woonvoorzieningen en op het kaliber van de bewoners ervan. De Woningwet had hieromtrent niets geregeld. In deze lacune werd voorzien met de Wet op de woonwagens en woonschepen, die op 1 februari 1920 van kracht werd. Die wet stelde eisen aan schip of wagen, maar vooral aan de bewoners. Je had om zo’n object te mogen bewonen een driejaarlijks te verlengen vergunning van de provincie nodig. De vergunning werd geweigerd of ingetrokken bij bedelarij, dronkenschap of burengerucht. De gemeente had slechts als taak om lig- en staanplaatsen aan te wijzen.

Het woonschip en -wagenprobleem was ook in Haarlem de jaren voor de invoering van de wet sterk toegenomen. Overal verschenen wagens in de stad, en dat leidde weer tot protesten van omwonenden. Halverwege november 1921 protesteerden de bewoners van de Kleverlaan. Ze

wilden, dat de wagens die er in de buurt stonden werden weggesleept naar “een minder bebouwd gedeelte der gemeente”. De wethouder beloofde na onderzoek een oplossing en suggereerde een terrein bij het Zuider Buiten Spaarne. Dat had hij niet moeten doen. Al heel snel kwamen de protesten van de bewoners van dat gebied binnen. Ook het hoofdbestuur van de ANWB deed een duit in het zakje. Deze organisatie, die tegenwoordig ook de belangen van caravanbezitters behartigt, vond dat “hierdoor een mooi plekje van Haarlem met een typisch Hollandsch aspect zal worden bedorven” en pleitte voor een terrein “waar deszelfs aanwezigheid het natuurschoon minder zal verstoren”.

#### De zelfkant van de stad.

Zo'n plek werd blijkaar gevonden. Want op 12 april 1922 stuurden bewoners aan de andere kant van de stad, waar net een terreintje was vrijgekomen, op voorhand een protest tegen de mogelijke komst van woonwagens. De klagers waren de bewoners van de enkele huizen aan de Harmenjansweg aan de oostrand van de stad, bij de Oude Weg, én van de daar neergezette noodwoningen, waarin voormalige bewoners van de school aan de Gedempte Voldersgracht terecht waren gekomen. “Het mag [...] oogenschijnlijk goed zijn, de woonwagens naar de ‘zelfkant’ der gemeente te verplaatsen,” stond er in de petitie, “het valt [...] niet te ontkennen, dat de openbare veiligheid voor een dergelijk geïsoleerd kwartier, vrij ernstig in gedrang komt, wanneer de woonwagenbewoners zich daar permanent mogen vestigen”.

In Holland met zijn overwegend westelijke winden werden stank verspreidende bedrijven bij voorkeur aan de oostrand van de stad gevestigd. Aan het Noorder Buiten Spaarne ter hoogte van het voormalige Prinsbolwerk startte op de eerste minuut van het jaar 1903 de gemeentelijke gasfabriek haar leveranties (de huizen aan de Harmenjansweg waren dienstwoningen). Ruim twaalf jaar eerder had banketbakker Droste er een fabriek voor chocoladepastilles gevestigd, naast een verffabriek. De sinds 1877 bestaande gemeentereiniging had er haar terrein, waarop ook de gemeentelijke poeptonnen, die twee keer per week werden opgehaald, werden geleegd en schoongeboend.

In hun petitie stelden de omwonenden dan ook, dat ze aan die zelfkant van de stad al genoeg hinder hadden “van de verzamelde faecaliën enz. op het aangrenzend terrein van de gemeentereiniging”, zodat het er met de dreigende komst van de woonwagens “spoedig niet meer om uit te houden zou zijn”. Er waren zelfs bewoners die vrij uitkeken op het terrein, zodat “hun kinderen de walgelijke tooneelen der woonwagen-bewoners bij voortdoring hebben te aanschouwen”.

Dit protest hielp niet: de nacht na de ontvangst van de brief versleepte de gemeente de woonwagens naar het terrein, bij wijze van proef, een proef die een kleine twintig jaar zou duren. Overlast gevende bewoners als de schoolbewoners en de woonwagenbewoners hadden in Haarlem hun voorlopige bestemming gevonden.

#### Het einde van de noodwoningen.

Op 2 december 1926 behandelde de Haarlemse gemeenteraad een adres van weduwe Wiegman en veertien andere bewoners van de Hooimarkt. Zij lieten weten, dat ze aan het Spaarne waren gaan wonen vanwege de rust en het uitzicht. Desondanks hadden ze jarenlang de tegenover hen staande noodwoningen geaccepteerd. Maar nu waren ze het zat. Hun panden waren inmiddels niets meer waard. Ze vroegen de gemeente dan ook “aandacht te willen schenken aan het beëindigen van een toestand, die hen schaadt in één hunner primaire levensbelangen”. Al eerder was er geklaagd over noodwoningen en hun bewoners, maar weduwe Wiegman en haar burens zorgden voor een uitvoerig debat in de raad over de vraag wat men moest doen met de bewoners van krotten en noodwoningen.

De CHU'er Visser wilde kleine woningen laten bouwen, mét toezicht op de bewoners. SDAP-wethouder Reinalda was fel tegen. 'Onze arbeidersgezinnen' kon je dat toch niet aandoen. In Den Haag bestond weliswaar zoiets voor 'ontoelaatbare gezinnen', met wel drie klassen: "de ergsten, de minder erge en de wat betere. En de portier (men zou haast zeggen de sergeant-majoor) kan daar zeggen: thuis zal je zijn, anders gaat de deur dicht!"

Maar het was duidelijk dat er snel iets moest gebeuren. De noodwoningen waren immers al opvang voor ontoelaatbaren geworden. En in veel noodwoningen was de toestand onhoudbaar geworden, zoals in de Slachthuisbuurt, waar de aan elkaar gebouwde noodwoningen iedere zomer door onbestrijdbare wandluisplagen werden geteisterd. Een motie van SDAP'er Koppen om binnen vijf jaar de circa 175 nog bestaande noodwoningen te slopen werd aangenomen. Ingediende plannen voor permanente nieuwbouw werden daarentegen nog niet in behandeling genomen.

Begin 1927 gingen de noodwoningen aan de Rustenburgerstraat tegen de grond, hoewel er nog geen alternatief voor de bewoners was. Bewoners van noodwoningen hadden inmiddels zo'n slechte naam gekregen, dat geen woningbouwvereniging of particuliere verhuurder ze wilde huisvesten. Toch verzette Reinalda zich op 29 juni 1927, toen er eindelijk over plannen voor permanente woningen voor deze groep werd beraadslaagd, ertegen om hen "te bestempen als anti- of a-sociale, sub-normale elementen. Er zitten helaas ook in goede woningen gezinnen die niet in staat zijn woningen goed te bewonen".

Plannen voor meergezinswoningen werden door het College afgewezen. Ook was het tegen concentratie van woningen in speciale complexen: "Zoo'n buurt wordt daardoor geheel gedeprimeerd en de bewoningstoestanden worden steeds slechter en slechter. De achterbuurten uit de stad zouden op deze wijze binnen betrekkelijk korten tijd feitelijk worden verplaatst naar de nieuwe wijken". Maar een motie van de communist Peper om onverwijld plannen te maken voor de bouw van goede en goedkope arbeiderswoningen met een lage huur werd aangenomen.

### Woningbouwplannen.

Dat onverwijld duurde nog even. Pas op 4 januari 1928 liet directeur Dumont van Openbare Werken zijn wethouder weten, dat hij een 'eenigermate' geschikt terrein had gevonden. Op een terrein "gelegen nabij de Gasfabriek, waar nu o.a. noodwoningen en woonwagens zijn geplaatst" konden na verlegging van de spoorbaan zo'n zestig woningen gebouwd worden.

Op 12 september dat jaar vroeg men in de raad aan de op die dag in functie tredende opvolger van Reinalda, Gerritsz, wanneer een eerder toegezegd bad- en washuisje zou worden gebouwd. Niet veel later boog de raad zich weer over een protest van omwonenden tegen noodwoningen, dit keer die aan de Gedempte Schalkburgergracht. Maar pas in mei 1929 kwamen de plannen voor de bouw van goedkope arbeiderswoningen eindelijk in de raad aan de orde. Bij de Weltevredenstraat waren 64 woningen voor voormalige krot- en noodwoningbewoners gepland. Op het terrein bij de Harmenjansweg zouden 76 woningen en twee karrenbergplaatsen gebouwd moeten worden, én het beloofde bad- en washuisje. Ook waren er 22 woningen voor 'sociaal-achterlijken' gepland.

De toch in complexvorm geplande huizen voor krotbewoners waren 205 m<sup>3</sup> groot, hadden drie slaapkamers en een plat dak. De bouwprijs van f. 2665,- betekende een huur van f. 4,85. Het waren toeslagwoningen, bestemd voor 'financieel-zwakken': gemeente en rijk zouden ieder twee kwartjes 'huursubsidie' per woning verstrekken, zodat de huur onder de vier gulden kwam.

De woningen voor de sociaal-achterlijken moesten van het 'bungalow-type' worden: "het meest aangewezen voor hen, die de eerste beginselen van het wonen nog moeten leren". Je

kwam binnen in de keuken, waarin ook de wc uitkwam. Vanwege de solide bouw kwam de huur op een stuiver meer dan de andere woningen.

Het bad- en washuisje zou worden uitgerust met drie douches, vier cellen voor de was, een drooginrichting, een vertrekje voor de woningopzichteres en één voor de badknecht, en een zaaltje waar de kinderen van de bewoners konden worden beziggehouden en cursussen konden plaatsvinden. Gedacht werd daarbij aan moeder- en naaicursussen.

De Haarlemse gemeenteraad was niet enthousiast. Troosteloze, deprimerende verblijven, vond Peper, voor mensen die juist opgebeurd en uit hun omgeving naar boven gehaald moeten worden. De bungalowtjes waren permanente noodwoningen waarin de bewoners “hopeloos aan de ontarding overgeleverd” zouden worden. Ze leken op de garages van de gemeentereiniging, maar dan met wat raampjes en deuren. Aan de achterkant ervan waren die ramen overigens bovenlichten, zodat de beoogde bewoners, zonder achterdeur want zonder tuin, zichzelf letterlijk naar boven moesten halen om naar buiten te kunnen kijken. Toch stemde Peper in met de bouw, met de kanttekening, dat de term ‘sociaal-achterlijken’ wat hem betrof onjuist was.

Ook andere partijen hadden kritiek. Kippenhokken, vond SDAP’er Castricum. Zijn partijgenoot en ex-wethouder Reinalda sprak van “een zwarte dag voor de volkshuisvesting”, maar legde de zwarte piet bij Den Haag, waar men een ander voorstel niet zou honoreren, omdat er een plafond aan de bouwprijs was gesteld. Overigens had Reinalda geen enkel bezwaar meer tegen de term ‘sociaal-achterlijk’, want daarin zag hij niets kleinerends.

Sommige raadsleden zagen de woningopzichteres liever niet in het badhuis maar in een gewone woning gevestigd, terwijl andere zich tegen haar vermeende taken verzetten: dreigde er geen staatsopvoeding? Alleen in het gezin konden kinderen immers opgevoed worden. Daarvoor zou een woningopzichteres heus geen tijd hebben, repliceerde de wethouder. Een motie voor grotere woningen werd ingetrokken, een motie van Peper om de toekomstige bewoners anders te benoemen, haalde niet het vereiste aantal handtekeningen.

Een advies van de Gezondheidscommissie verhoogde het aantal woningen voor krotbewoners met één en uiteindelijk, op 23 september 1929, werd de bouw aanbesteed. Een maand eerder kwamen de plannen naar buiten om de noodwoningen (waarvan er inmiddels zeven leeg stonden) en het woonwagenkamp te verplaatsen. Ter besparing van kosten (of konden ze de bewoners nergens kwijt?) werd echter besloten de noodwoningen niet te verplaatsen, waardoor het complex woningen in twee gedeeltes gebouwd moest worden.

### Economisch zwakken en sociaal-achterlijken.

Centraal Woningbeheer (CWB), de aan de gemeente gelieerde woningbouwstichting, kreeg de woningen in bezit. De directeur van BWTZ, Kruyf, was er secretaris van. Men verwachtte vanaf het begin problemen met de vooral uit de noodwoningen afkomstige huurders, “waarvoor de beheerder verplicht wordt zich in te laten met het particuliere gedrag der bewoners. Slechte bewoning, wangedrag, verwaarloozing van kinderen enz. zullen het noodzakelijk maken, vooral in het belang van de gezinnen zelf, dat pogingen worden aangewend om verbetering daarin te verkrijgen”.

Het onderscheid der woningen, voor “economisch-zwakken” en voor “sociaal-achterlijken” betekende, dat voortdurend moest worden uitgemaakt tot welke categorie een gegadigde hoorde. Men wilde bovendien, dat bewoners die bewezen hadden te kunnen wonen, ‘naar boven’ opschoven, en dus een woning “voor valiede arbeiders” zouden betrekken. De aan te stellen woningopzichteres moest bij dit alles een centrale rol vervullen.

Gelden voor een woningopzichteres waren niet begroot, en moesten worden verdiend uit de exploitatie van de woningen. Daarvoor was weer toestemming van de gemeente nodig, bij wie de opzichteres in dienst moest komen. In een concept-brief van de gemeente, waarin een en



ander aan de orde werd gesteld, is overigens door een ambtenaar of de wethouder consequent het woordje ‘achterlijken’ doorgehaald en vervangen door ‘zwakken’.

Eind 1930 waren de 22 woningen voor de ‘sociaal-zwakken’ en 28 van de 77 andere betrokken. Pas eind november 1931 werd de laatste woning verhuurd. In dat jaar besloot de raad nog een complex (110 woningen) voor economisch-zwakkeren te bouwen, bij de Spaarnhovenstraat. De noodwoningen waren eindelijk geheel uit het Haarlemse stadsbeeld verdwenen.

Op 2 april 1930 had de gemeenteraad de namen voor de nieuwe straten vastgesteld: Thorbecke en vijf van zijn ‘negenmannen’ van 1844 (Storm, Wichers, Van Rechteren, Luzac en De Kempnaer) werden met een straat vereerd. In 1936 besloot de raad het complex uit te breiden met nog eens 26 woningen en een bergplaats, aan de Oude Weg. De woningen voor ‘sociaal-zwakken’ werden daardoor geheel ingesloten. Hun bijna massieve achtergevel met wat bovenlichten was vanaf de spoorbaan niet meer te zien.

Vier jaar later besloot de raad nog eens 40 woningen te bouwen: 25 toeslagwoningen voor financieel-zwakken, vier woningen voor sociaal-zwakken en elf piepkleine huisjes voor bejaarden die in krotten woonden. De kritiek in de raad op de veel te kleine bovenlichten aan de achterkant en ramen aan de voorkant werd niet gehonoreerd. Voor deze uitbreiding moest het woonwagengkamp nogmaals verplaatst worden, nu naar de Waarderpolder naast de niet veel eerder aangelegde woonschepenhaven. Het plan werd in mei aanbesteed. Op 9 mei verscheen het verplichte advies van de Gezondheidscommissie. Diezelfde dag meldde de *Oprechte Haarlemsche Courant*, dat in het hele land de bouw werd stilgelegd. Inmiddels was er weer een groot woningtekort ontstaan: net als 25 jaar eerder lag de particuliere bouw al een tijdje stil, terwijl de komst van vele vluchtelingen voor een forse toename van de vraag had gezorgd. Wethouder Reinalda had enkele maanden eerder met klem de bouw van noodwoningen afgeraden.

Op 10 mei trokken de Duitsers ons land binnen. De kraampjes van de Luilakmarkt werden in allerijl weer afgebroken. In de hongerwinter werd tweevijfde van de Haarlemmerhout illegaal gekapt en sloopten de bewoners van het Thorbeckekwartier uit acht woningen alle houtwerk. In een noodwoningendorp in Rotterdam hadden de bewoners hetzelfde gedaan. Het was voor het tijdelijk gezag in de periode direct na de bevrijding het ultieme bewijs van hun asocialiteit. Ze werden in hoog tempo door hun Canadese bevrijders afgevoerd naar Drentse werkkampen, voordat deze opgeëist konden worden voor de internering van NSB’ers. Ze verbleven tot in de jaren zestig in deze gezinskampen. De bewoners van het Haarlemse wijkje mochten blijven, maar moesten de door hen aangerichte schade wel vergoeden.

Die bewoners hadden, zo werd na de oorlog vastgesteld, in de oorlogsjaren ook nog eens heel wat gegapt, en niet alleen van de Duitsers. Sommige hadden zich bezig gehouden met zwarte handel of met de Duitsers samengewerkt. Deze overlevingsstrategieën van de armste Haarlemmers werden zo direct na de oorlog niet erg gewaardeerd.

In maart 1946 kwamen de door de Duitse inval niet uitgevoerde plannen voor uitbreiding van het wijkje weer op tafel. Ondanks ernstige bezwaren van het Ministerie van Wederopbouw - de woningen waren niet fraai genoeg en gepland op te dure grond - werd goedkeuring van het Rijk verkregen. Eind 1947 werden ze opgeleverd. Het Thorbeckekwartier, nu bestaande uit 165 woningen en gebouwd in drie fases, was af.

#### Jeugdbaldadigheid en massajeugd.

Op 1 december 1952 stelde het Haarlemse College van B & W een commissie in die met plannen moest komen om de jeugdbaldadigheid te bestrijden. Burgemeester Cremers zelf

werd voorzitter. Nog geen jaar later werden de conclusies gepubliceerd. Jeugdbaldadigheid, zo werd geconstateerd, had alles van doen met het bestaan van de ‘massajeugd’.

Na en als gevolg van de oorlog was er onder politici en wetenschappers grote bezorgdheid ontstaan over het fenomeen ‘massamens’. Dit type mens had kunnen ontstaan als gevolg van industrialisatie en urbanisatie, had weinig op met oude tradities en morele waarden, en ging zich te buiten aan consumeren en leeg vertier dankzij de radio en de bioscoop. Zijn bestaan had de opkomst van extremistische stromingen als nationaal-socialisme en communisme vergemakkelijkt. De passiviteit van veel Nederlanders tijdens de oorlog en de morele ontworteling gedurende hongervinter en bevrijdingsweken waren andere gevolgen. Werkschuwheid, zwarte handel en bonnenzwendel, systematisch aangewakkerd door de bezetter, lieten zien, dat veel gezinnen niet in staat waren geweest zich moreel te handhaven onder de nieuwe orde, zodat ze waren afgezakt tot “het peil der onmaatschappelijken”.

In 1948 kregen de sociologische instituten in ons land van regeringswege dan ook de opdracht het probleem van de massajeugd onder de loep te nemen. Zij zouden dan methodieken van maatschappelijk werk moeten ontwikkelen, waarmee de dreigende ondergang van onze nationale gemeenschap kon worden voorkomen. De Haarlemse commissie bouwde voort op de resultaten van deze in twee boeken gebundelde studies over de maatschappelijke verwildering van de jeugd.

De commissie concludeerde, dat massajeugd in alle lagen van de bevolking was te vinden, maar vooral toch in “als uiterst zwak-sociaal bekend staande milieus en buurten”. Hier moest ingegrepen worden met een therapeutische aanpak, waarbij de afglijdende jeugd gereclasseerd zou worden via jeugdwerk als onderdeel van een ‘totaal-aanpak’ van gezin en buurt: de uit Amerika overgewaaid methode van ‘comprehensive approach’. Het uiteindelijke doel daarbij was “het herstel van het normale *gezinsleven*”. Als basis van dit alles diende een sociaal onderzoek uitgevoerd te worden, op grond waarvan van de gehele stad een sociale kaart gemaakt kon worden. Maar op voorhand kon al vastgesteld worden, waar de probleembuurten zich bevonden: de oude binnenstad, de Vogelenbuurt en het Thorbeckekwartier.

Ook op 1 december 1952 stelde wethouder Angenent een commissie in om te onderzoeken hoe het zat met de jeugdzorg in het Thorbeckekwartier. In oktober 1953 kon deze commissie rapporteren, dat het heropvoedingswerk, uitgevoerd door woninginspectrices, “teleurstellende ervaringen” had opgeleverd. Er was een nieuwe aanpak nodig, niet te beperken tot de jeugd. Want de eventuele resultaten mochten niet te niet gedaan worden “door de verdorvenheid of de verkeerde instelling van het huiselijk milieu”. Al het maatschappelijke en jongerenwerk moest worden gecoördineerd om “de grootst mogelijke stootkracht” te bereiken. De gemeente zelf diende echter op de achtergrond te blijven, want het gebrek aan normbesef van onmaatschappelijken uitte zich vooral in afkeer van de overheid.

Het hele Thorbeckekwartier, inclusief de officieel niet erbij horende woningen aan de Harmenjansweg (waardoor er voortaan ook werd gesproken van de Harmenjansbuurt), diende aangepakt te worden, omdat er nog geen zicht was op de verschillende gradaties van onmaatschappelijkheid. Het ging daarom om 165 gezinnen met ongeveer 640 kinderen. De conclusies van dit rapport leidden op 10 mei 1954 tot de oprichting van de Stichting Bijzondere Sociale Zorg en Maatschappelijk Buurtwerk Haarlem.

### De Stichting.

Al in februari was de pers op de hoogte gesteld van de aanpak van het buurtje. Nadrukkelijk werd gevraagd er niets over te schrijven. Het *Haarlems Dagblad* ging echter in de fout. Op 17 februari kopte het: “Eensgezind begint maatschappelijk werk in Harmenjansbuurt”, en meldde daarbij doel en inhoud van het werk. Deze blunder maakte de krant goed door een voetbal-

wedstrijd te organiseren tussen pers en raadsleden, waarvan de opbrengst (f. 85,-) het startkapitaal van de Stichting vormde. Voortaan werd in de dagbladen vooral gezweven over het wijkje en zijn bewoners.

Burgemeester Cremers werd voorzitter, pater Duynstee secretaris van het bestuur. Het bestuur stelde in het begin vast, dat het eigenlijk eens een kijkje moest nemen in de wijk. Eén van de inmiddels al werkzame maatschappelijk werksters zorgde voor 'een onopvallende rondleiding'. Op 23 juni stelde het bestuur zich voor aan de bewoners in de kantine van de Droste-fabriek. De buurtbewoners kregen te horen, dat de Stichting was opgericht omdat de gemeente meer contact met hen wilde, en omdat de veranderende samenleving zoveel spanningen in de gezinnen bracht. Die gezinnen wilden vooral een voetbalveldje en wc's bij de speeltuin. Toch wist ook één van de bewoners van geruchten die spraken van een 'concentratiekampolitiek'.

De burgemeester-voorzitter jokte de vergadering daarop voor, dat de keuze van het wijkje als start van het algemeen buurtwerk puur toevallig was.

### De Wichersstraat.

Direct in het begin van haar bestaan wilde de Stichting twee problemen oplossen: het ontbreken van een buurthuis en de volkomen ongeschikte woningen voor de sociaal-achterlijken in de Wichersstraat. Dit soort woningen was in staat om zelfs normale gezinnen tot sociale onaan-gepastheid te voeren: "Wij wijzen op de stenen vloeren, de abnormale slaapkamervensters (op manshoogte met traliewerk voorzien) en last not least, de keuken als entree". De woningen, te klein voor de daarin gehuisveste gezinnen, hadden geen tuin. Door dit alles "ontstaat een straatleven met de ongunstige infectie door buurtcontrôle en een vermenging van normaal-sociale, minder-sociale en a-sociale gezinnen". De straat was bovendien in de vorm van een hofje gebouwd, een bebouwingsvorm die al in de 19<sup>e</sup> eeuw vanwege haar sociale gevaren als buitengewoon ongeschikt werd gezien. Door die bouw was er "een benauwde tot geprikkeldheid voerende atmosfeer" ontstaan. Het geniale plan was om acht woningen te ontruimen en de straat te overkappen, waardoor een ideaal buurthuis zou ontstaan.

Het Gemeentelijk Woningbedrijf (de voortzetting van het CWB) zag hier niets in: acht woningen weg met de heersende woningnood. Er was, vond het, ook niets mis met een entree door de keuken. De slaapkamerramen hadden geen tralies maar kippengaas tegen voetbal-schade, en tuinen waren helemaal fout. Die zouden maar leiden "tot het houden van allerlei vee".

Door een bezoek aan de woonschool in Breda kwam het bestuur op zijn plannen terug: het buurthuis moest aan de rand van de wijk komen, terwijl de maatschappelijk werksters midden in de wijk kantoor dienden te houden. Twee woningen, één voor het katholiek, het ander voor het overig maatschappelijk werk, werden voor dit doel ontruimd.

Over de Wichersstraat steggelden Stichting, gemeente en Woningbedrijf nog even door. De Stichting wilde een grote bloembak in de straat, het Woningbedrijf zag de rommel al voor zich en vond het een obstakel voor bakfietsen. De Stichting wilde in enkele huisjes een slaapkamer opofferen voor een bergruimte, het Woningbedrijf vreesde, dat het stapelplaatsen voor rommel en vodden zouden worden. Het was tegen tuinen, want men "verhoogt de onmaatschappelijkheid door meer ruimte te geven". Hadden de bewoners eenmaal een tuin, dan zouden ze vervolgens een achteruitgang eisen voor hun fietsen, en dan kwamen er overal donkere hoekjes. Een volgende rondleiding doorbrak de discussie: er was genoeg ruimte voor tuinen, zag de burgemeester. De achterraamen moesten echt worden vergroot, was het bijna unanieme oordeel. Alleen de directeur van het Woningbedrijf bleef tegen: de bedden kwamen dan onder een te groot raam te staan.

Pas twee jaar later, in 1956, werden de achtergevels geopend, en kregen de bewoners hun achtertuinje. Het was een wanhopige poging de nog lang niet afgeschreven bungalowtjes te redden, maar sloop bleek onafwendbaar.

In juli 1968 schreef de directeur van de dienst Volkshuisvesting een boze brief naar zijn collega van het BWTZ. In de Wichersstraat waren her en der illegale verbouwingen uitgevoerd, en de bouwinspecteur had gemeld niet in te zullen grijpen. De directeur van het BWTZ liet weten, dat er heel wat meer verbouwingen hadden plaats gevonden. Raampjes waren vervangen door grote ramen, muren waren weggebroken, maar maatregelen zou hij niet nemen. Het waren namelijk verbouwingen die krachtens de bouwverordening min of meer werden voorgeschreven. En wat had de directeur Volkshuisvesting willen doen om alles weer te laten herstellen? Politiedwang? Dat kon hij vergeten. Ook niet van B&W of van de strafrechter hoefde hij iets te verwachten. Het standpunt van BWTZ moet gauw bekend zijn geworden in de straat: de dienst werd overstroomd met verzoeken om raampartijen te mogen wijzigen, die allemaal werden gehonoreerd. Maar op 10 november 1970 werd bij een vergunning geschreven: “werk niet uitgevoerd, woningen worden gesloopt”. De Stichting had toen al de facto het loodje gelegd.

### Directeur Brongersma.

De Stichting had vanaf het begin kritiek gehad op de wijk, kritiek omdat de inzichten over onmaatschappelijkheid in de loop der tijd waren veranderd. Niet langer stond het huis en het leren wonen (en vooral het op tijd huur betalen) centraal, maar het hele gedrag van de bewoners. De woninginspectrices moesten zich van maatschappelijk werk onthouden. Hun methodieken waren verouderd en hun band met de huisbaas stond te veel op de voorgrond. Het Woningbedrijf werkte volgens de burgermeester teveel vanuit een pessimistische visie. Het zag in de bewoners onverbeterlijke onmaatschappelijken die zoveel mogelijk ingeperkt moesten worden in hun mogelijkheden: geen tuintjes. Bovendien was het wijkje voor het volkshuisvestingsbeleid louter een opvangbak van elders niet te handhaven probleemgevallen. Die functie, die kon leiden tot onverwachte verhuizingen, botste met de “community approach” van de Stichting: heropvoeden via buurtwerk.

In 1955 waren de ambities om nieuwe revalidatieprojecten te starten (het Thorbeckekwartier was immers het begin) nog steeds aanwezig. Om dit te kunnen opzetten was een directeur nodig. Bijna een jaar later werd de criminoloog dr. Edward Brongersma door het bestuur geschikt gevonden gezien “zijn rijpere leeftijd, langdurige ervaring en eclatante aanbevelingen”. Maar de in 1911 geboren Brongersma was (ook toen al) niet bepaald een onomstreden figuur. Brongersma was in 1940 gepromoveerd op een lofzang op de Portugese vorm van het fascisme, waarin het gezin centraal stond. Desondanks was hij voor de PvdA in de senaat gekomen. Bovendien werd hij in 1950 tot tien maanden cel veroordeeld vanwege seks met een 16-jarige jongen. Hij was één van de grondleggers van het COC, en publiceerde, eerst nog onder pseudoniem, over pedofilie, door hemzelf wetenschappelijke studies genoemd. In 1963 keerde hij voor de PvdA in de Eerste Kamer terug.

Zijn benoeming leidde tot beroering in de gemeenteraad. Alle fracties, met uitzondering van de PvdA, hadden grote bezwaren. Er werd zelfs bedreigd met stopzetting van de subsidie. Maar de Stichting wees deze inmenging in het particulier initiatief af, en bleef bij haar keus. Brongersma hield met een groeiende staf kantoor in het centrum van de stad, terwijl de maatschappelijk werkers en het andere uitvoerend personeel iedere dag in het wijkje waren te vinden. Deze kloof tussen beleidsmakers en werkers in het veld droeg er ongetwijfeld toe bij, dat de naar informatie snakkende top steeds verfijndere technieken ging ontwikkelen om het karakter en het gedrag van de bewoners en de vorderingen van het personeel te meten. Uiteinde-

lijk zorgde dit voor het inzicht, dat er iets niet klopte in het heropvoeden van bewoners op buurtniveau. En dit weer zou het einde inluiden, niet alleen van het Haarlemse woonschoolbeleid, maar zelfs van het landelijke onmaatschappelijkheidsbeleid.

Brongersma bleef overigens directeur tot 1959. Toen werd hij opgevolgd door mevrouw Van der Wall-Duyvendak. Na haar benoeming tot burgemeester van Geldermalsen in 1964 werd H.W. Radema directeur van de Stichting tot de opheffing in 1973.

#### De fietspompmethode.

Niet alleen het aantal stafleden, ook het aantal uitvoerders in de wijk zelf nam sterk toe, hoewel nooit tot de omvang die Brongersma en psychiater Zuithoff, de adviseur van het Ministerie van maatschappelijk werk wat betreft onmaatschappelijkheid, wensten. Er was in de ogen van deze laatste toch minstens één maatschappelijk werkster per twintig gezinnen nodig, en nog meer gezinsverzorgsters, waarvan er in 1957 slechts zeven door de gezinszorginstellingen bij de Stichting gedetacheerd waren.

Op 1 december van het jaar daarvoor was buurthuis De Brug gereedgekomen, niet genoemd naar de Prinsenbrug, want die was nog niet gebouwd, maar omdat het buurthuis de kloof naar de ‘normale’ maatschappij wilde overbruggen. Er was geen grote zaal, zodat voor grote bijeenkomsten de Droste-kantine gebruikt werd. Wel was er ruimte voor een depot van de bibliotheek, waardoor de Stichting het leesgedrag van de bewoners kon bijhouden, en hield het consultatiebureau er spreekuur. Ook huisvestte het twee ‘dreumesgroepjes’, één voor de katholieke en één voor de overige peuters.

Deze crèche was er niet zozeer om de moeders te ontlasten, “want dat zou maar al te veel tegemoetkomen aan sommiger gemakzucht”, maar om moeders die overbelast dreigden te worden, de gelegenheid te geven “hun huishouden te beredderen” en om te voorkomen, “dat de onmaatschappelijkheid zich als een erfelijke ziekte voortplant.” Er was dan ook een indicatie van een maatschappelijk werkster nodig.

Vanaf het begin werd het peuterwerk wetenschappelijk begeleid. Daarvoor werd in 1957 een nog niet afgestudeerde psycholoog aangetrokken. In 1962 waren er twee adviseurs, een arts en een pedagoge, Annemarie Grewel, die haar ervaringen in de wijk later te gelde maakte in een bijrol in een film over een asociaal gezin, *Flodder*.

De kern van het werk werd echter uitgevoerd door de maatschappelijk werkers. Zij dienden het leven van de bewoners te registreren en er aan te sleutelen, totdat ze promotie konden maken naar een andere buurt. Zij voerden de dagelijkse strijd tegen “onwil en onmacht, tegen apathie, luiheid, onverschilligheid en nodeloze werkloosheid, tegen verwaarlozing in alle vormen”, noteerde Brongersma. Ze deden dat door spreekuren, huisbezoeken, contacten met andere instellingen, het leiden van ‘moederclubjes’ en het geven van ‘spaartrainingen’. Hun commandopost lag midden in het wijkje, een voordeel, want buurtbewoners kwamen er makkelijk binnen “de een voor de telefoon, de ander om een naaimachine te lenen, de meesten om onder vier ogen hun hart te kunnen uitstorten en even los te komen van hun dagelijkse beslommingen”. Een ex-werknemer sprak later van de ‘fietspompmethode’.

Officieel was de basis vrijwilligheid, maar de Stichting had een geheim gehouden maar doorslaggevende stem in de toewijzing van woningen en de ‘uitplaatsing’ van gezinnen, ook van gezinnen waarmee de Stichting geen contacten had. Bij het werk was ‘zelfbeslissing’ het uitgangspunt, maar dwang werd niet uitgesloten.

Daarnaast voerde de Stichting ‘maatschappelijk buurtwerk’ uit. Daarmee trachtte men de bewoners in de buurt te ‘integreren’. Dit probeerde de Stichting te bereiken door groepstellingen bij te schaven, evenwicht te brengen tussen formele en informele leiders en uitlaatkleppen te creëren in de vorm van een buurtkrant en de wijkraad. Ook werden de bewoners

van ‘de buurt met een eenvoudiger cultuurpatroon’ geleerd om te gaan met een ‘beschut leefmilieu’, zonder ze teveel te isoleren van de rest van de wereld. Die beschutting bestond uit voorzieningen als het buurthuis en het eigen bibliotheekje: men hoefde nog maar voor weinig de wijk uit.

Tot slot was maatschappelijk opbouwwerk een belangrijke taak. Daartoe hoorden de aanpak van de stedenbouwkundige problemen (waarmee vooral het probleem van de Wichersstraat werd bedoeld) en het sleutelen aan de bevolkingssamenstelling. Voor dit laatste was toegang tot de dossiers van andere instellingen nodig. Selectietechnieken en dossiervorming kregen de hoogste prioriteit. Het leven van de bewoners werd in al zijn aspecten besnuffeld en gedocumenteerd. Er werd een methode ontwikkeld waarmee de mate van asocialiteit kon worden vastgelegd, nodig voor het in- en uitplaatsingsbeleid.

### Selectie en promotie.

Voor de komst van de Stichting had het Woningbedrijf een systeem van belonen en straffen gehanteerd: wie netjes woonde en zijn huur op tijd betaalde, kon in het buurtje van de ene straat naar de andere straat verhuizen. De bewoners werden daartoe ingedeeld in drie gradaties van onmaatschappelijkheid, waarvoor drie verschillende woningniveaus bestonden: de bungalows, de als toeslagwoning gebouwde eengezinswoningen en de huizen aan de Harmenjansweg. Aan het eind van dit ‘doorschuivingsstelsel’ gloorde een woning buiten de buurt. De woningen aan de Harmenjansweg waren niet door de gemeente gebouwd, noch door het Woningbedrijf beheerd, maar werden toch in het wijkje geïntegreerd.

Ook tot de hoogste ‘klasse’ hoorden de woningen aan de Oude Weg. Die verschilden qua doelgroep en bouw oorspronkelijk niet van de toeslagwoningen in de andere straten. Maar deze huizen hadden als voordeel, dat je, als je naar buiten stapte, niet midden in de wijk stond met alle sociale controle van dien, maar op de grens van de ‘gewone wereld’. Door een of ander ambtelijk misverstand hadden de bewoners ervan ook geen recht op gebruik van het badhuis.

De woningopzichteressen van het Woningbedrijf bleven dit promotiesysteem ook na de oprichting van de Stichting hanteren. Door dit klassenmaatschappijtje werd volgens de Stichting de buurtintegratie ernstig belemmerd. Daarnaast verloren de bewoners “hun laatste gevoel van vastheid, geborgenheid”. Door de vele verhuizingen verwerden ze tot zwervers en nam hun asocialiteit juist toe. De Stichting wilde “geen straatverhuizingen als weg omhoog, maar [de] gehele buurt omhoog en dan verhuizen naar de stad”. Ze eiste en kreeg inspraak in het toewijzingsbeleid.

In 1955 startte de ‘woningbeleidscommissie’ haar werk. Voortaan zouden vertegenwoordigers van het Woningbedrijf en de Stichting met woninginspectrice Hoos de in- en uitplaatsing van gezinnen bespreken. Hoos ging echter door met haar oude aanpak. Ze maakte zelfs een ingrijpend nieuw doorschuivingsplan, en bood gezinnen die de Stichting nu net nodig meende te hebben voor haar werk, woonruimte buiten de wijk aan. De Stichting speelde deze ambtelijke sabotage hoog op, vooral toen ambtenaren van de gemeente wezen op de formele regel, dat een ieder met een huurmachtiging de vrijheid had om zonder wiens toestemming dan ook de wijk te verlaten. Daarmee dreigde de bodem onder het heropvoedingswerk weggeslagen te worden. Het College van B&W was nodig om deze bom te ontmantelen. Voortaan moest over iedere mutatie volledige overeenstemming zijn tussen Woningbedrijf en Stichting. Als dat niet lukte, had wethouder Happé het laatste woord.

Als resultaat van deze politieke ingreep werd een lijst opgesteld van gezinnen die zonder bezwaar verplaatst konden worden. Een Adviescommissie Huisvestingsbeleid met vertegenwoordigers van het huisvestingsbureau, het Woningbedrijf en de woningstichting die de hui-

zen aan de Harmenjansweg beheerde, en vertegenwoordigers van de Stichting ging voortaan beslissen over in- en uitplaatsing. Voor uitplaatsing was een rapport van een maatschappelijk werker nodig en soms overleg met een psycholoog of psychiater. Ter vermijding van “sociaal bedenkelijke buurschappen of opeenhopingen” werden drie categorieën gezinnen gemaakt: gezinnen die zorg en gezinnen die steun behoefden en de overige gezinnen. Van de eerste twee categorieën mochten niet meer dan 120 gezinnen in de wijk wonen. De verschillende soorten moesten in de verhouding 2:2:5 over de straten gespreid worden. Voor inplaatsing kon iedere overheidsdienst of particuliere instelling een voordracht doen. Om dit werk goed te kunnen doen werden met tal van instellingen gegevens uitgewisseld. Al die gegevens en het nagestreefde einddoel noopten de Stichting tot het ontwikkelen van wetenschappelijker criteria van asocialiteit.

#### Wetenschappelijke planning.

Vanaf het begin werd geprobeerd het maatschappelijk buurtwerk wetenschappelijk te onderbouwen. In 1955 werd het Nederlands Economisch Instituut al gevraagd om een eerste verkenning te doen. Het NEI sprokkelde vooral statistische gemeentelijke gegevens bij elkaar, en stelde vast dat de problemen in de wijk niet zozeer het gevolg waren van onmaatschappelijkheid, maar verklaard moesten worden uit het lage gemiddelde inkomen.

Gemeente en Stichting waren niet blij met deze conclusies. Pater Duynstee wees op het gevaar, dat “niet sociologisch-geschoolde betrokkenen en belanghebbenden”, waarmee vooral op het Woningbedrijf werd gedoeld, misbruik zouden maken van de gegevens. Het rapport verdween in een diepe la.

Voor ‘beter’ onderzoek werden gerenommeerde sociologen als Van Doorn, Milikowski, Van Heek en Groenman benaderd. Het hiervoor opgevoerde begrotingsbedrag van f. 10.000,- wees de gemeenteraad echter af. Die wilde en kreeg voor dat geld een sociografie van de hele stad, uitgevoerd door Groenman. De Stichting vroeg daarop aan de student sociologie Radema om een deelstudie te maken. Deze dook in de geschiedenis, analyseerde het statistisch materiaal en ging ‘s avonds aan de rand van de wijk staan om de contacten van de bewoners met de buitenwereld te turven. Zijn rapport bleef in de conceptfase steken.

De sociale planning in de wijk zelf dwong tot betere criteria en uitgebreide dossiers per gezin. De maatschappelijk werksters moesten de gegevens verzamelen over het gedrag van ieder gezin en ieder gezinslid, over de contacten met andere instanties, maar ook over het aantal geleende biljartboeken.

De verwerking van de gegevens, ook nodig om de subsidiegevers te overtuigen van het nut van het werk, vond plaats in het stafbureau. De staf groeide dan ook snel. In 1960 werd een sociaal administratrice aangesteld, die de gezinsdossiers bij moest houden. Deze voor iedere medewerker toegankelijke dossiers bestonden uit een ‘wordingsgeschiedenis’ van het gezin met daarbij de biografieën van de man en de vrouw, en de huidige situatie wat betreft arbeid, gezinseconomie, onderlinge verhoudingen, vrijetijdsbesteding, godsdienst en de beleving daarvan en de relatie met de buitenwereld. Van elk gezinslid werden gegevens over intelligentie, emotionaliteit, gezondheid en arbeidsmarktperspectieven geboekstaafd. Van iedere bemoeiing moesten de werkers middels in drievoud opgestelde rapporten verslag doen; ze werden verwerkt in een ‘gezinsjournaal’.

De Stichting was aanvankelijk trots op deze methode, die beter zou zijn dan in de andere woonscholen in het land. Maar een paar jaar later werd vastgesteld, dat het om een ‘vormenspel’ ging, “dat nauwelijks verband had met de realiteit van de hulpverlening”.

De dossiers en andere gegevens moesten het mogelijk maken om te sleutelen aan de bevolkingssamenstelling van het wijkje. De maatschappelijk werkers drongen daarop aan, omdat er in hun ogen veel te veel gezinnen met grote problemen waren.

### Parkwijk.

Omdat andere huisbazen niet van plan waren om probleemgezinnen uit de wijk te huisvesten, werd besloten een geheel nieuw complex neer te zetten in Parkwijk. Deze nieuwe woonschool zou tweeënzestig gezinnen moeten gaan huisvesten die nog niet echt onmaatschappelijk waren “doch dit zouden kunnen worden”: de ‘betrekkelijk maatschappelijken’. Het wijkje, ontworpen door professor H.T. Zwiers werd in 1960 betrokken, en stond vanaf het begin bekend als ‘asocialenwijk’ met alle gevolgen van dien.

Nieuwe, ‘wetenschappelijke’ schattingen gingen ervan uit, dat circa 10% van de Nederlandse bevolking in meer of mindere mate problematisch was. In Haarlem ging het dan om circa 3800 gezinnen. Niet ieder gezin behoefde een speciale aanpak; een goedkope woning zou voor ongeveer de helft voldoende zijn. De overige gezinnen zouden het best in oude wijken opgevangen kunnen worden, terwijl de te verbeteren gevallen eerst in een ‘revalidatiewijkje’ behandeld moesten worden. Door de oplevering van Parkwijk kwam daarvoor in de Harmenjanswijk plaats. Bovendien werd de bouw van een nieuw complex in Schalkwijk gepland. De nationale bezorgdheid om het onmaatschappelijkheidsprobleem was alleen maar toegenomen. Omstreeks 1960, toen het werk in de Drentse gezinsoorden (waarheen de Rotterdamse bombardementsslachtoffers waren afgevoerd) mislukt was, besloot de regering zes bijzondere projecten extra te subsidiëren. Ook Parkwijk werd uitgekozen.

De oplevering van Parkwijk betekende, dat in de Harmenjanswijk gezinnen geselecteerd moesten worden voor verhuizing naar het nieuwe complex. In de rest van Haarlem moesten gezinnen gevonden worden die voldeden aan de criteria voor huisvesting in de Harmenjanswijk. De Stichting riep hiervoor een selectiecommissie in het leven met daarin onder andere een psycholoog en een socioloog, en nam een ‘selectie maatschappelijk werker’ in dienst. De bewoners werden in vijf categorieën ingedeeld: bedreigde, verpauperde, onvolwaardige gezinnen, gezinnen met karaktermoeilijkheden of een agressieve houding tegenover de samenleving en pathologisch gestoorde gezinnen. Voor beide wijkjes werd een verdeelsleutel gemaakt.

Al gauw bleek deze indeling onvoldoende. Ook de revalidatiemogelijkheden en de kans dat een gezin de omgeving zou beïnvloeden, moesten meetellen. Daarom werd een vijftal variabelen toegevoegd, waarop een gezin met een getal tussen 1 en 5 kon scoren. Het ging om zaken als de ernst van de problematiek en het behandelperspectief. Ieder commissielid noteerde zijn cijfers, waarna het gemiddelde werd genomen. De eindcijfers maakten uit, waar een gezin kwam te wonen.

In dit proces steeg het aantal personeelsleden en adviseurs van de Stichting aanzienlijk. Het team in Parkwijk bestond uiteindelijk uit vijftien personeelsleden, op het stafbureau werkten zeven mensen, in de Harmenjanswijk minstens zestien. Daarnaast verleenden vele vrijwilligers en stagiaires hun diensten, terwijl diverse adviescommissies werden bevolkt door psychiaters, artsen, pedagogen, sociologen en ambtenaren. Een heel leger was in stelling gebracht tegen de Haarlemse onmaatschappelijken. Dat leger struikelde uiteindelijk over zijn eigen offensief.

### Het eerste verslag.

In 1965 publiceerde de Stichting het *Eerste verslag over ervaringen en ontwikkelingen in Bijzonder Projekt ‘Parkwijk’*. Volgens toenmalig directeur Radema was deze evaluatie “echt heel



behoedzaam naar het departement ‘toegeschreven’”. Maar het sloeg in als een bom: het *Ver-slag* was het begin van het einde van de nationale onmaatschappelijkheidsbestrijding en van de Stichting.

Hoofdstuk voor hoofdstuk, zin voor zin, wordt het eigen werk de grond ingeboord. “Wij geloven dat het concentreren van gezinnen zoals binnen onze setting gebeurd is, uit de tijd is. Wij geloven dat het nooit in de tijd en verantwoord geweest is”. In de woonscholen voelden de bewoners zich gedeclasseerd. Ze hadden een stigma gekregen, waardoor hun relatie tot de rest van de maatschappij nog moeilijker was geworden. Mensen durfden hun oude kennissen niet meer te ontvangen en verzwegen, als het even kon, hun adres.

In beginsel kwamen de bewoners vrijwillig, maar ze hadden feitelijk geen keus en accepteerden “de koppelverkoop van huis en hulp [met het] vooropgezet voornemen tot ‘kontraktbreuk’”. Van doorstroming naar gewone buurten kwam niets terecht, zodat men zich na enige tijd “er in geluid” voelde. Verhuizen naar Parkwijk was voor velen de belangrijkste oorzaak van alle ellende.

De concentratie van probleemgezinnen zorgde voor ‘besmettelijk’ gedrag: vrouwen vroegen echtscheiding aan van hun geïnterneerde mannen, mannen zegden hun baan op, niemand had nog problemen met huurschuld. Er was geen sprake van een ‘vrije relatie’ tussen cliënten en hulpverleners. Die laatste waren altijd in de wijk te vinden, en daardoor “worden [cliënt en werker] verleid almaar ‘door te gaan’ met hulp vragen en hulp bieden”.

Het buurthuis had bovendien een “onwaarschijnlijk groot glasoppervlakte”, met alle gevolgen van dien. Ook de woningen leden aan dit euvel. Deze grote ramen zorgden ervoor, dat de veelal voormalige krotbewoners zich te kijk voelden zitten, en dus op de pof hun huis slijk gingen inrichten.

Geconcludeerd werd, dat de voortdurende informatieuitwisseling tussen verschillende hulpverleners en instanties als bedreigend werd ervaren, ‘methodisch ontoelaatbaar’ was en bovendien in strijd met de beroepscode. Daarom was al besloten om de “uitwas aan ongewenste rapportagevormen en besprekingen” grondig te wieden. Gezinsbesprekingen, centraal dossier, projectbesprekingen en sociaal administratie waren afgeschaft. “Wij voelen ons steeds meer op dood spoor. Aldus een voorlopige balans”.

Deze voorlopige balans betekende het eind van de Stichting Bijzondere Sociale Zorg en Maatschappelijk Buurtwerk Haarlem. Ze leidde nog een formeel bestaan tot 1973, maar hield in 1968 feitelijk op met haar activiteiten. Gezinnen of individuen met problemen thuis werden voortaan opgevangen door algemene voorzieningen. De buurt of wijk waarin iemand woonde, mocht daarbij geen rol spelen. Wel moesten er in de wijken welzijnsvoorzieningen komen. Voor dat doel werd in 1968 de Stichting Welzijn opgericht met als eerste directeur H.W. Radema.

Het buurthuis in de Harmenjanswijk werd omgedoopt in ‘Democratisch Centrum De Brug’.

Op de dag van deze bestuurlijke omvorming, brandde het buurthuis tot de grond toe af.

Omstreeks 1980 kwamen er woonwagendwone bewoners terug in het buurtje, op de plek waar eens de gasfabriek stond. Dat ging niet zonder protesten uit de buurt. Maar het wijkje was een gewone probleembuurt geworden. Het cordon van hulpverleners was verdwenen.

### De bewoners.

En de bewoners van de Harmenjanswijk? Hoe keken die tegen hun leven aan? Volgens een voormalig buurtwerker vroegen tachtig gezinnen een woning buiten het wijkje aan, toen de Stichting met haar heropvoedingswerk stopte. Maar dat bleek een opwelling: uiteindelijk vertrokken er maar vier gezinnen daadwerkelijk.

Wat bewoog de blijvers? “De sfeer die hier hing ... We deden dit, we deden dat .... Het was één grote familie. Mijn vier broers vormden een orkestje. Met oudjaar werd er op het plein door hen muziek gemaakt en er werd gedanst ... De Thorbeckestraat, de Storm- en Wichersstraat en de Harmenjanstraat, dat was één. Tot 's nachts vier uur, niemand van de burens klaagde over overlast”.

Een rol speelde waarschijnlijk, dat de bewoners eindelijk zelf het heft in handen mochten nemen via de eigen wijkraad. Bovendien vonden veel bewoners het er wel fijn wonen: er was een ‘dorpse’ sfeer. Verhuizen naar elders betekende in de praktijk naar een flat, zonder tuintje. Wat er door maatschappelijk werkers, ambtenaren en politici achter hun ruggen werd bekookst, ging aan de meesten voorbij. De directe contacten waren echter niet vergeten. Heel goed wist men zich nog woningopzichteres Hoos te herinneren: “... Zonder te kloppen stond ze al in de kamer bij je ... als je smerig was, werd je daar op attent gemaakt ... en als je was niet goed was, werd je dat ook gezegd”. Ze bemoeide zich met alles: “... ik mocht m'n haar laten permanenten van ‘hem’ ... en daar is ze over te keer gegaan ... dat mocht niet van haar ... ik moest het (geld) in m'n huishouden gebruiken”.

“Het was een spion”, vertelde een andere bewoonster, “als ze dacht dat een gezin niet deugde ... of niet goed voor de koters was, dan hup, dan nam ze ze mee, en stopte ze in het kindertehuis”. Volgens een andere bewoner deed niet Hoos dat, maar de maatschappelijk werksters. Mevrouw A. herinnerde zich, hoe ze in de wijk ‘promotie’ maakte:

“... en toen zei zij (Hoos) tegen me: ik heb een huisje voor u. U moet daar weg (uit de Wichersstraat). Ik zei: ik wil die kant op (richting Oude Weg). Nee, zei ze, we gaan die kant op (de Luzacstraat).” De Wichersstraat was volgens mevrouw A. “een zootje [...], een grote hoerenbende en een zuipzootje. Ze zopen daar als een ketter en da's niks voor mij”.

Maar ook de maatschappelijk werksters vond men bemoeizuchtig en onbetrouwbaar: “Had je eens problemen met je vrouw, en je wilde het wel eens uitpraten met zo'n maatschappelijk of sociaal werkster, wist vijf minuten later de reclassering dat. Dat gaven ze gelijk door aan de reclassering. Dus het was geen vertrouwenskwestie meer. Zodoende heb ik hele huishoudens uit elkaar zien scheuren: dat de kinderen uit de huizen werden gesleurd, en die werden dan geplaatst in inrichtingen of later bij andere mensen.” Een andere bewoner zag de maatschappelijk werksters als verlengstuk van de gevestigde orde: “... de verraders van de buurt, het was de rechterhand van de politie.” Toch wist men ook nog wel te herinneren, dat ze bemiddelden bij de sociale dienst of de huisbaas.

Tot het eind van zijn bestaan bleef het buurtje zijn stigma behouden. “De Beits” was een buurt, waar volgens buitenstaanders niemand veilig was. Peuterleidster V. herinnerde zich in 1988, wat kennissen tegen haar zeiden toen ze jaren eerder in de buurt kon gaan werken: “Een lekker zootje. Daar word je met eieren en rotte tomaten bekogeld”. Maar toen ze poolshoogte ging nemen, gebeurde er niets. Politici waarschuwden elkaar als ze naar een wijkraadsvergadering moesten: “Ben je niet bang?” Een wethouder die er naar toe moest “vroeg om politiebescherming”.

Of zoals een andere ‘buitenstaander’ concludeerde: “Thorbecke is in de geschiedenis een groot man, maar voor Haarlem betekende die naam een afgang. Als de naam ‘Thorbecke’ viel, wist iedereen waar hij aan toe was: dat is de moord- en brandbuurt. Daar moet je niet komen.” Het al dan niet verdiende stigma vormde voor bewoners vaak een obstakel bij het vinden van een huis buiten de buurt, werk of een partner. “Als je uit de Beits kwam, dan moest de baas twee keer nadenken voordat hij je aannam”. “Als iemand een vriendje [van ‘buiten’] had, die mochten ze niet meenemen naar huis. Die moest afgevreëen worden bij de Prinsenbrug. Dan zei zij: ‘Mijn vader staat te wachten’, en dan rende ze snel weg, want hij mocht niet weten waar ze woonde.” Een voormalig raadslid werd eens gebeld door een psychiater van een be-

woner: “Die man zat echt stuk. Hij [de psychiater] vond, dat het probleem van deze man te maken had met het wonen in die buurt, en vroeg me of niet wat kon regelen”.

Buitenstaanders vonden vijftien jaar geleden, dat het stigma grotendeels verdwenen was, maar de toenmalige bewoners wisten wel beter. Ieder incident in de buurt werd naar hun mening extra breed uitgemeten in de pers.

De pers werd ook gehaald, begin november 2001, toen de sloop was begonnen. Nog één keer wist de wijk als ‘brandbuurt’ in het nieuws te komen. De sloop moest versneld worden, omdat al leeggekomen huizen door nog niet vertrokken bewoners in de fik werden gestoken. Twee nachten lang brandde het in de Harmenjansbuurt.

### Geraadpleegde bronnen.

Een uitgebreide verantwoording van bronnen is te vinden in mijn in 1988 gepubliceerde onderzoek, aanwezig bij de Archiefdienst voor Kennemerland, waarvan dit artikel een bewerking is.

Onder andere de volgende bronnen zijn gebruikt:

Notulen [...] van den Raad der gemeente Haarlem, 1917-1948. Verslagen van het gesprokene in den Raad, 1926-1929, 1939, 1946.

Archief van de gemeentesecretarie, 7<sup>e</sup> afdeling.

Archief bouw- en woningtoezicht.

Archief Stichting Bijzondere Sociale Zorg en Maatschappelijk Buurtwerk Haarlem.

In dat laatste archief bevinden zich enkele typoscripten van de volgende nooit gepubliceerde werken:

S. Duynstee, Bijzondere sociale zorg voor probleemgezinnen te Haarlem. Met een hoofdstuk van E. Brongersma (1960).

E. Brongersma, typoscript van een titelloos kort verhaal(?) over ‘Stadswijk’.

D. [Duynstee], Nota betreffende het maatschappelijk werk onder probleemgezinnen. Z.j.

[H.W.Radema], De achterbuurt; een sociologisch onderzoek naar de sociale structuur van een stedelijke achterbuurt met bijzondere aandacht voor de sociale positie van probleemgezinnen in hun woonmilieu en voor het perspectief van revalidatiewerk en sociale sanering (1963).

Wel gepubliceerd door de Stichting Bijzondere Sociale Zorg en Maatschappelijk Buurtwerk Haarlem:

Jaarverslagen, 1955, 1957-1963.

*Eerste verslag over ervaringen en ontwikkelingen in Bijzonder Project Parkwijk* (1965).

*Opzet-doel-werkwijze* (z.j.).

H.W. Radema, *Memorandum betreffende het sociologisch onderzoek in het Thorbeckekwartier*. Stichting Noord-Holland voor Maatschappelijk Werk. Haarlem, 1958.

Andere publicaties waarin de Harmenjanswijk aan de orde komt (soms onder pseudoniem):

D. Kruyf, ‘De woningbouw met overheidssteun in Haarlem’. In: *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw*. 9 (1928), p. 107-119.

H. Meeusen, ‘Bouw van woningen voor economisch-zwakkeren en sociaal-zwakkeren te Haarlem. In: *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw*. 11 (1930), p. 63-65.

E. Brongersma, ‘Wat doen we voor de achterblijvers?’ In: *Het Gemenebest*. 1956, p. 741-760.

S. Duynstee, ‘Maatschappelijk buurtwerk in Haarlem; poging tot een ‘comprehensive approach’’. In: *Katholiek Sociaal Tijdschrift*. X (1957-1958), p. 56-63.

*Haarlem; een onderzoek naar de sociale structuur, een bijdrage voor een reconstructie- en saneringsbeleid.* Uitg.: Stichting Noord-Holland / Provinciaal Opbouworgaan. Haarlem, z.j. [1961].

*Sociale integratie probleemgezinnen.* Rapport van de Adviescommissie Bestrijding Onmaatschappelijkheid. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1961.

*Probleemgezinnen.* Rapport, samengesteld door een commissie onder voorzitterschap van T. van Grootheest. Amsterdam: Wiardi Beckman Stichting, 1966.

A.H.W. van Dongen (rapporteur), *Register van onmaatschappelijkheidsonderzoek.* Amsterdam: Noordhollandse Uitgevers Mij., 1968.

J. Simonse, *Belemmerde kansen; sociologie van de volksbuurt.* Alphen aan de Rijn: Samsom, 1974.

A. Delnoij, *Harmenjanswijk-Haarlem.* Scriptie Prot. Voortgezette Opleiding voor Sociale Arbeid. Haarlem, 1980.

Adrienne Dercksen en Loes Verplanke, *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland, 1914-1970.* Amsterdam: Boom Meppel, 1987.

De citaten van bewoners en andere betrokkenen uit 1988 zijn afkomstig uit:

Dirk Neven, *De bewoners van de Harmenjanswijk; een sociologisch verhaal over de stigmatisering van de bewoners van een Haarlemse volkswijk.* Leeronderzoeksverslag. Sociologisch Instituut UvA, 1988.

Theo Kentie, januari 2003.